

WIJSBEGEERTE ALS 'NOODZAKELIJKE' LITERATUUR¹

Karel Boullart

Filosofie

Wat is 'wijsbegeerte'? Een woord. Wellicht, laten we hopen, ook een vraag. Misschien een bijzondere vraag. Niet die banale naar het menu van morgen. Of toch? Wat is dat 'een aardappel'? En waarom moeten wij die eten? Trouwens, waar komen aardappelen vandaan? Nieuwkomers in de wereld stellen zulke vragen. Wij, volwassenen, hebben dat ook gedaan. Telkens als wij een 'nieuwe wereld' ingaan, komen zo'n vragen op onze lippen: in onze kindertijd uit verwondering en verbazing, in onze puberteit als wij ons ongemakkelijk voelen of mateloos enthousiast, en bij het ouder worden als we beseffen dat de tijd van het afscheid niet meer veraf kan zijn. Het zijn 'wat en waarom' vragen waarop wij nooit een bevredigend antwoord kregen. En wellicht ook nooit zullen krijgen. Toch blijven we ze stellen. Hoe komt dat? Immers: ze zijn kinderlijk, en wie weet, misschien ook infantiel.

Waar komen ze vandaan? Vanwaar deze onrust? Dit gebrek aan duidelijkheid? Waarom komt al wat op het eerste gezicht vanzelfsprekend lijkt, te nemen en te laten zoals het is, ons arbitrair over, als we er wat nader op ingaan? Absurd of zelfs scandaleus?

Met opgeheven hoofd en de handen vrij, gaan wij door het leven, alsof wij wandelden in de tuin van Eden. Wij zijn cultuurwezens. We hebben cultuur. Wij hebben aan onszelf en de wereld geschaafd. Wij werden beschaafd en wij hebben beschavingen gesticht. Volop ingebed in de natuur, zoals alle dieren, hebben wij ons enigszins losgemaakt uit die natuur: onze natuurlijke omgeving hebben we min of meer verlaten en onszelf hebben we op afstand geplaatst ten opzichte van de wereld en, paradoxaal genoeg, ook van onszelf. Uitverkoren zijn we nochtans niet. Onze naaste verwanten in die natuur bezitten deze cultuur, deze 'gedeeltelijke zelfbepaling', die ons zo uitgesproken eigen is, ook een beetje. Zij het in mindere, maar niet onbelangrijke, mate: evolutionair bekeken moet onze 'menswording' een langzaam proces van vallen en opstaan, van toeval en geluk, geweest zijn. Daarenboven kan er van een radicale scheiding tussen natuur en cultuur, tussen *nature* en *nurture*, geen sprake zijn: beide waren en blijven met mekaar verweven, ze bepalen en begrenzen mekaar en oefenen wederzijds causale invloed uit. Zoals de expressie van onze genetische code meebepaald wordt door zijn omgeving, heeft de werking van onze culturele aard ook onze natuur gewijzigd, wat dan weer zijn uitwerking had op onze latere

ontwikkeling en onze omgeving, die we dan ook zelf gestalte hebben gegeven. En zoals met de gewassen en de dieren die wij gecultiveerd, die wij, naar men zegt, 'veredeld' hebben, hebben we ook onszelf, ons lichaam, onze natuur, veranderd. Dat hebben wij op eigen initiatief gedaan, maar het is ons natuurlijk ook overkomen. Het eindresultaat is dan de 'mens' zoals wij die nu voor ons hebben.

De mens, de filosofische mens, de *homo metaphysicus*, zoals Schopenhauer pleegde te zeggen. Dank zij zijn rechtopstaande gang, de plaatsing van zijn duim, de ontwikkeling van zijn strottenhoofd, de evolutie en de uitbouw van zijn hersenen, inzonderheid die van de neo-cortex, zijn ontdekkingen en zijn uitvindingen, onder andere die van het vuur, de groei van zijn communicatievermogens, zijn vermogen tot samenwerking en zijn gemeenschapszin, zijn techniek, zijn taal, zijn symboliserend vermogen, zijn abstractievermogen en zijn concretiserende fantasie, zijn rituelen en zijn mythen, kortom, dank zij de ontwikkeling van zijn bewustzijn en zijn zelfbewustzijn, en zijn vermogen om zichzelf van buitenaf te bekijken, dank zij het zelfreferentieel karakter van zijn bewust bestaan... dank zij dit alles, is de mens het problematische wezen bij uitstek geworden. Het is deze schijnbaar goddelijke eigenschap die hem met Kant mag doen zeggen: "Het 'ik denk' moet al mijn voorstellingen kunnen begeleiden". Dit 'ik' dat ik zelf ben, dat in mijn bewustzijn alles laat zijn wat ik gewaarword, voel en waarneem, alles wat ik wil en doe, dit 'ik' dat mijn lichaam, dat de wereld en mezelf omvat, dit 'ik' dat ik exclusief en volop ben, is meteen onwezenlijk en ongrijpbaar: een leegte. Door zijn culturele aard ontstaat in de natuur en in het bewustzijn van de mens een niemandsland, het gebied van zijn eigenlijk doen en laten, van zijn authentiek denken en voelen, dat zijn inhoud en zijn vorm nog moet krijgen. In deze *terra incognita*, waarin spontaan zich allerlei voordoet maar niets zijn welbepaalde plaats krijgt, in deze chaos van onuitgewerkte mogelijkheden, op deze speelplaats van onze grenzeloze fantasie, moeten we de feiten zien uit te tekenen en de waarden en normen zien te bepalen die wij nodig hebben. Vandaar onze kinderlijke vragen naar het 'wat' en het 'waarom' van de dingen in het zijn van de wereld, en het 'wat' en 'waarom' van het 'moeten', van het *Sollen*, van onze normen en waarden, onze zoektocht naar kennis en waardering van onszelf en van onze wereld. En ons verlangen naar het zogenoemde 'goede leven'. Vandaar ons filosofisch, ons metafysisch probleem, onze vraag naar 'oriëntatie'. Zoals de Lucifer van Vondel, die komt 'opdonderen van beneên', zich uitdrukt: 'Waar ben ik hier?'. In zijn plaats zouden wij er beslist aan hebben kunnen toevoegen 'Wat komen wij hier doen?'. Hij hoefde die vraag niet meer te stellen, want hij wist het antwoord al. Wij daarentegen weten het tot op heden nog altijd niet. In onze cultuurgeschiedenis werden al vele antwoorden gegeven en ook uitgetoet. Daardoor werd in de loop der tijden veel bereikt, maar ook veel verwaarloosd, veel opgebouwd en veel vernietigd, grote vooruitgang gemaakt,

maar ook heel wat ellende veroorzaakt. Maar een bevredigend antwoord hebben wij nog niet gevonden. Sommigen onder ons, de veeleisenden en fijngevoeligen, zullen wellicht ontgoocheld zijn. Maar ook zij zullen het zoeken niet kunnen opgeven. Zij, net zo min als de gewelddadigen en de eigengereiden, kunnen de filosofische vraagstelling niet naast zich neerleggen. *Il faut cultiver notre jardin*, zoals Voltaire al zei, in beide betekenissen van het woord. Onze zoektocht is een feitelijke fataliteit die wij niet kunnen ontlopen, wij zijn dit zoeken zelf. En die fataliteit is tegelijk ons unieke 'moeten', ons *Sollen*: wij moeten invulling aan onze zelfbepaling geven. Wij doen dat en wij zijn daartoe verplicht, of we dat nu willen of niet. Nihilisme bestaat niet. Filosofische zelfmoord wel. Maar die is dan enkel een bewijs te meer van de dwingende kracht van ons wijsgerig vragen. Als wij als mens willen bestaan, zullen wij moeten uitzoeken wat wij willen zijn, wat wij zullen moeten willen, welk leven wij willen, welk leven wij waard zullen achten er te zijn. Welk bestaan dus waard is er geweest te zijn. En welk niet. Hoe beantwoorden wij die vraag? Wat moeten wij denken? Wat moeten wij doen?

In zo'n penibele omstandigheden is het geen wonder dat de mens met de hoogste intensiteit en met de inzet van al zijn middelen van in het begin naar een oplossing voor zijn oriëntatie in de wereld heeft gezocht. Zo beschouwd is het filosofische probleem alomvattend en vond haast alle kennis, alle kunst en alle ethiek haar oorsprong of op z'n minst haar inspiratie in deze min of meer ontwikkelde zelfbeschouwing van de mens. Het ligt voor de hand dat de inhoud van wat later 'mens- en wereldbeelden' werd genoemd, en de vorm waarin die werden uitgedrukt, sterk aan plaats en tijd gebonden was, ingebed in de concrete omstandigheden, holistisch bedoeld, maar de facto fragmentair en particulier. Ook al werd de mens van generatie tot generatie met dezelfde 'grote' problemen geconfronteerd: mens en natuur, individu en samenleving, geboorte, voortplanting, ouderdom en dood. Ons bestaan is dus door en door filosofisch van aard: als wijsgeer worden wij geboren en als wijzen willen wij sterven. Maar of dat het geval zal zijn, weten we natuurlijk niet bij voorbaat. Dat hangt trouwens niet alleen van onze wijsbegeerte af. Wat in onze culturele tradities, van het paleolithicum af en vooral sinds het neolithicum en het ontstaan van veeteelt en landbouw, en sedentaire stedelijke samenlevingen, historisch gezien in het bijzonder als filosofie heeft gegolden, had meestal niet langer betrekking op die cultuurstichtende arbeid, maar op de reflectie daarop, op het rechtvaardigen van de voorgegeven inhouden van de traditie, op hun verfijning en eventueel, als het om welke reden ook niet meer anders kon, hun correctie. Wijsbegeerte in die zin is over het algemeen altijd de dienstmaagd van een of andere 'theologie' geweest. En hoe sterker uitgesproken en hoe strenger die 'theologie' uitviel, hoe krachtiger en dwingender de dienstbaarheid van de filosofie. De zogenoemde wereldgodsdiensten, in het bijzonder de monotheïstische, christendom en islam voorop, zijn paradevoorbeelden van deze stand van zaken. Slechts zelden slaagt de wijsbegeerte erin zich gedeeltelijk los

te maken van de vigerende tradities waarin ze werkzaam is geworden. Origineel zijn de meeste denkers alleen in details. Het grote ontwerp, het ècht nieuwe, ligt meestal buiten de gezichtseinder en wordt, als het al geschetst wordt, door de traditie niet begrepen. En niet opgenomen in het collectieve bewustzijn. Dat gebeurt, als het al geschiedt, pas later, veel later soms. Het zou ons te ver leiden om in te gaan op deze lange weg die is afgelegd, cultureel in het algemeen en wijsgerig in het bijzonder. Dat zou interessant zijn, maar zoals alle verleden in onze tijd niet langer cruciaal. Laten we ons dus concentreren op onze tijd, op onze, ook filosofisch, geglobaliseerde tijd.

Tradities en religies

We hebben er ons voordeel mee gedaan. Maar we zijn ook altijd het slachtoffer van onze tradities geweest. In de huidige omstandigheden is dit meer dan ooit het geval. Onze traditionele culturen, onze filosofieën en ideologieën die we eertijds hebben bedacht, zijn wellicht verouderd, zelfs onhoudbaar geworden. Of gewoonweg irrelevant. Maar ze hadden één groot voordeel, hoe imaginair en denkkelijk verkeerd ze dus ook waren: hun betekenis en hun impact was en bleef lokaal. Hun vergissingen, ook al waren ze fataal, kregen hun uitwerking regionaal en de schade die ze konden aanrichten, bleef beperkt. Hun soms suïcidaal karakter sloeg enkel op henzelf. Dat is niet langer het geval. Onze 'vergissingen', historisch of niet, die zonder onze zelfbepaling en haar filosofische achtergronden niet mogelijk zouden wezen, zijn niet alleen gevaarlijk voor hun aanhangers maar voor de mensheid in haar totaliteit. Niet ons individueel en collectief leven staat op het spel, maar het voortbestaan van de mensheid zelf. Misschien zelfs dat van het leven zonder meer. Ideologisch kan men dat misschien 'vooruitgang' noemen. Maar dat lijkt echt niet het juiste woord. En op de 'juiste' woorden en liefst ook gedachten komt het aan, niet op de verleidelijke, de vervalste en de verkeerde.

Ons vergissen doen we, in alle omstandigheden trouwens, liefst zo weinig mogelijk. En in de huidige ware het best dat we ons helemaal niet meer zouden vergissen. Als we dus een manier konden vinden om zeker te zijn: *absoluut* zeker. Als wij bewijsbaar de juiste oriëntatie zouden hebben. Deze drang naar absolute heid hebben wij gehad. En denkkelijk hebben wij hem nog. En hij is begrijpelijk: wat we doen is relatief, maar wat we gedaan hebben is absoluut. Er is geen weg terug: onze vergissingen kunnen we niet ongedaan maken. De hoofdgedelingen van ons bestaan maken dat onmogelijk. Als puntje bij paaltje komt hebben wij angst om ons te vergissen. Dat willen wij vermijden: we zijn op zekere mens- en wereldbeelden uit, of eerder nog, op het ene, het enig juiste beeld van onszelf en van onze kosmos. Als we de wereld in zijn geheel

konden uittekenen en onze plaats daarin aanwijzen, zouden we precies weten wat we te doen hebben. Dan was ons probleem van oriëntatie opgelost. Anders gezegd, als we onze wereld en onszelf *van buitenuit* konden bekijken, als *object* beneden ons, dan lag een adequate en volledige beschrijving van onszelf en onze relevante omgeving binnen handbereik. Dan kregen we zicht op, of beschikten we zelfs, bij wijze van spreken, over een *goddelijk gezichtspunt*, waren vergissingen gegarandeerd uitgesloten, en hoefden we slechts de kaart te nemen en de weg af te lezen die wij op grond van onze 'natuur' cultureel te volgen hadden. Wij hebben de stellige indruk dat sporen, elementen en fragmenten van dit diepgewortelde streven in heel onze cultuurgeschiedenis terug te vinden zijn, in de meeste tradities en vooral, expliciet, van zodra het idee van de ene en enige god uitgevonden, bedacht en uitgewerkt werd. Het idee weerspiegelt immers effectief onszelf: het lijkt een uitvergroting en een verabsolutering van de distantie die we in onszelf ontdekten, en van het ankerpunt van het 'ik', zoals we dat gewaarworden en terugvinden in de zelfreferentialiteit van ons bewustzijn. Goddelijk is ons standpunt natuurlijk niet. Maar we kunnen wel pretenderen zo iets te hebben. En we doen dat graag, omdat het ons van onze twijfels verlost. *Fideïsme* is altijd de pendant van *scepticisme* geweest, van al-Ghazali over Descartes tot Kierkegaard, en verder. De 'sprong in het geloof' is immers de enige luchtsprong die ons nooit ofte nimmer terug op aarde brengt. Goddelijke zienswijzen zijn gelijk hemelse rotsen in de ondermaanse branding: er kan op gebouwd worden tot in der eeuwigheid. Maar met die uitzonderlijke blik alleen weten we nog niet hoe de kaarten liggen. Daarmee zijn wij en de wereld nog niet naar behoren beschreven. Daarvoor hebben we correct denken en betrouwbare ervaring nodig. En die liggen, cultuurhistorisch bekeken, niet voor het grijpen. Het mag onvermijdelijk zijn dat goddelijke zienswijzen enkel met aardse materialen gestoffeerd kunnen worden, maar de *werkelijke* garantie dat wij het juist voor hebben, kan niet van onszelf komen, niet uit ons verstand en niet uit onze ervaring. Ze moet ons gegeven worden. Wie een onfeilbare blik op het universum wil werpen, heeft openbaringen nodig. Of liever: *de* openbaring. En revelaties hebben we dan ook massaal gekregen. Sinds duizenden jaren is onze cultuurgeschiedenis vol van dergelijke pogingen om het wijsgerig probleem op te lossen en het, met een zucht van opluchting, definitief achter zich te laten. Waardoor het wijsgerig bedrijf, religieus of ideologisch besmet, bewust of onbewust, expliciet of impliciet, enkel nog de functie van dienstmaagd mocht en kon vervullen. Waaruit we mogen concluderen dat 'scholastiek' niet het privilege van de late middeleeuwen is, maar een in tijd en ruimte algemeen verspreid cultureel en politiek gebruik. Hoe groot de verdiensten en hoe indrukwekkend de prestaties van onze godsdienstige tradities ook mogen geweest zijn, vandaag de dag moet men vaststellen dat deze soort benadering van het probleem niet langer aangehouden kan worden: de goddelijke gezichtspunten zijn cultureel mislukt. En dat was ook te verwachten. Daar zijn twee belangrijke redenen voor. Ten

eerste de arbitraire aard van het uitgangspunt zelf en bijgevolg het historisch toevallige karakter van hun inhoud. En ten tweede, de afwezigheid van enige dwingende, indringende, blijvende en zichzelf voortstuwende belangstelling voor denken en ervaring in de breedste zin van het woord. Juist door zijn absolute aard, door zijn aanspraak op adequaatheid en volledigheid, beperkt en verschrompelt het goddelijk perspectief ons zicht op onszelf en de wereld. Het weefsel van de goddelijke boodschap ligt over de wereld en verbergt haar. En er is geen reden om die sluiert weg te rukken. Het gevolg is dat het gevaarlijk wordt verder te denken en te kijken dan de politiek van de blijde boodschap toelaat. Daarenboven laat de absolute aard van de openbaring in principe niet toe een zinnige en vruchtbare dialoog te voeren met de vele andere openbaringen die met dezelfde overgrote aanspraken de wereld werden ingezonden. In de orthodoxie is de ketterij van huize uit meegegeven: in het gevaar van de ketterij, in de twijfel aan het eigen gelijk, in de zelfkwekking en de vertwijfeling in de kern van het geloof zelf. Uit dit wereldbeschouwelijk conflict met de 'ander', met het andere geloof, ontstaat vroeg of laat de daadwerkelijke strijd om de ziel en de geest van de mensen en om het bezit van de aarde. En in die 'heilige oorlog' zijn moord en doodslag van het bittere begin tot het nefaste einde voorgeprogrammeerd. Kortom, als het uit zijn evenwicht wordt gebracht – en dat gebeurt vroeg of laat altijd – heeft het geloof altijd een somber gezicht, een duistere blik en een blinkend mes in de hand. Het geloof in openbaringen is levensgevaarlijk omdat het altijd weer van op grote hoogte diep naar beneden moet vallen. We moeten een andere oplossing zoeken.

Wetenschap

Waar vinden wij de betrouwbare kennis, die we zo dringend nodig hebben? Ongeveer sinds het moment dat *philosophia naturalis* natuurkunde werd en de 'wetenschappelijke methode' min of meer vorm kreeg, ligt het antwoord voor het grijpen. Wat wij 'filosofische' problemen noemen, zijn precies al die problemen die voorlopig nog geen 'wetenschappelijke' oplossing gekregen hebben. Wijsbegeerte is een restdiscipline, die zich beijvert, die zich er op moet toeleggen, haar speculatief karakter achter zich te laten, wetenschap te worden en zodoende zichzelf overbodig te maken. In tegenstelling tot de meeste politici die zich aan de macht vastklampen zoals een lamme aan zijn stoel, zijn wijsgeren mensen die proberen hun denkkraft zo in te zetten dat ze voor hun verdere uitbouw hun gedachten met genoeg aan het betere denken van de wetenschap kunnen overlaten. Sinds wij, althans sommigen onder ons, op z'n minst gedeeltelijk, dank zij het licht van de wetenschap, uit onze epistemische onmondigheid getreden zijn, blijft ons vandaag geen andere optie over. In onze tijd zijn de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek zo talrijk, zo

diepgaand en zo overtuigend, in haast alle disciplines die eertijds en tot voor kort 'filosofisch' genoemd konden worden, dat men mag stellen dat de mens heden voor het eerst in zijn geschiedenis een globaal en indringend, een nagenoeg juist zicht gekregen heeft op de wereld waarin hij leeft en, gedeeltelijk, en steeds meer, ook op zichzelf. We blijken te beschikken over een soort standaardmodel – meestal 'evolutionair naturalisme' genoemd – waarin de resultaten van het onderzoek zelfbevestigend blijken te werken. Als biologische soort hebben we een kenapparaat opgebouwd dat ons het evolutionair voordeel van een betrouwbaar zicht op onze omgeving kon geven. Wat willen we meer? Wie in de wereld werkzaam wil zijn en zijn doelen wil bereiken, moet inzicht zien te krijgen in de wijze waarop de dingen samenhangen. Om op de wereld in te grijpen, om haar efficiënt te manipuleren, moeten we zo veel mogelijk zicht op haar – laten we ze zo maar noemen – 'causale ketens' krijgen. Dank zij mathematisch precieze beschrijvingen van gebeurtenissen, toestanden en dingen en het prognostisch vermogen dat met deze precisie gepaard gaat, hebben we, in zeer vele gevallen, de middelen in handen gekregen die ons toelaten 'machines' in de wereld in te bouwen. En als wij die instructies volgen, bereiken wij, *ceteris paribus*, gegarandeerd onze doelen. En ook die kunnen op hun beurt tot op zekere hoogte wetenschappelijk bepaald worden. Wij hebben behoeften, wij willen bevrediging, we vermijden pijn, we zoeken lust, we zijn op seks uit, we zijn sociale dieren, enzovoort. Ons biologisch profiel maakt dat wij over een *Sollen* beschikken dat samenvalt met het *Sein* van ons brein. Als ons brein zo en zo 'is', zullen wij allemaal, uiteraard, deze en die dingen 'willen'. Onberekenbare asceten en religieuze fanaten daargelaten, is daarmee dus ook het probleem van ons 'moeten', van ons *Sollen*, opgelost: wij zijn nu eenmaal wat we zijn, en daarom willen we ook wat we nu eenmaal willen. In elk geval: voor een stuk is dat zo. In plaats van wijsbegeerte te gaan studeren, zou men er dus beter aan doen een of andere wetenschap ter harte te nemen en, als men het nodige talent bezit, die verder te ontwikkelen. De rest, onze oriëntatie in ons bestaan, en het goede leven, komen vroeg of laat, met wat geduld, dan wel vanzelf. En het spaart ons de moeite en de verloren tijd oude en dus verouderde teksten te lezen, zoals die van Plato, Kant of Schopenhauer. Nou ja, als een subtiele en abstruse vorm van 'entertainment' hebben dat soort dingen nog wel hun charme. Maar als wij binnenkort op bestelling een nieuw hart en nieuwe hersenen kunnen krijgen, kan niemand op deze zienswijze wat aan te merken hebben. Maar is dat waar? Misschien wel. Maar waarschijnlijk niet: zo simpel zitten de engelen van de vooruitgang niet in mekaar.

Bedenkingen

Laten we even terugdenken aan ons verlangen om een adequaat en volledig

beeld te krijgen van de wereld en onze plaats daarin, zodat we ons perfect zouden kunnen oriënteren in ons bestaan. Zo'n stand van zaken, zo'n goddelijk perspectief, zou echter inhouden dat wij mens en wereld, onszelf en onze omgeving, als *kenobject*, als door en door gekend object, voor ons geestesoog zouden hebben. Maar als we in staat waren dit standpunt in te nemen, dan zouden we ons *buiten* mens en wereld hebben geplaatst. We zouden ons niet meer in *onze* werkelijkheid bevinden: we zouden buitenwerelds zijn. In het geval van de openbaring zou dat 'bovenwerelds' heten. Maar als dat zo was, zouden we ons *natuurlijk* niet meer moeten oriënteren *in* de wereld. We zouden dat ook niet meer moeten kunnen. Anders uitgedrukt, we zouden geen problemen hebben. We zouden er alleen nog valse kunnen stellen. En dat zou de moeite niet waard zijn. Anders uitgedrukt: wij zouden *te groot* zijn voor onszelf in de wereld. Ons zicht zou *toch* nog inadequaaf en onvolledig zijn, welke inspanningen, intellectuele en andere, wij ons ook zouden getroosten. Het lijkt er dus op dat een gezichtspunt *van op een plaats in* om het even welke wereld *altijd en overal* onvolledig en inadequaaf zal zijn. Inadequaaf, omdat wij, als we de zijden moeten beschrijven nooit een volledige beschrijving van de geveiseerde objecten *in hun totaliteit* zullen kunnen geven, met *al* hun eigenschappen erop en eraan. En onvolledig, omdat wij niet in staat zullen zijn *alle* objecten zo te beschrijven. Daar komt bij dat deze adequaatheid en volledigheid, dat dit perfecte inzicht, geen enkele zin zou hebben. Het zou namelijk vanuit het perspectief van onze oriëntatie in de wereld, geen enkel reëel probleem oplossen. Stel dat we, bij wijze van spreken, zo'n metafysische spiegel hadden waarin mens en wereld in hun geheel en in al hun details waarheidsgetrouw werden afgebeeld. Dit adequaat en volledig kenprocédé zou ons enkel een dubbelganger opleveren. Het zou onze vragen niet oplossen, het zou die, om zo te zeggen, enkel herhalen. Wat enkelvoudig was, zouden we verveelvuldigd hebben. Maar enig resultaat van betekenis zouden we niet gekregen hebben. Als ik me goed herinner wist Plato al dat een volledige imitatie, een perfecte kopie maken, zinloos moest zijn. Maar wij blijken dit inzicht wel eens te vergeten. En Plato heeft het blijkbaar ook niet erg ter harte genomen. Kortom, elk gezichtspunt *in* de wereld – en er zijn er geen andere – levert altijd en overal inadequate en onvolledige resultaten op. Het goddelijk gezichtspunt is blijkbaar een illusie.

In pogingen nu om ons probleem van oriëntatie wetenschappelijk op te lossen, doet zich iets gelijkaardigs voor. Ook hier is de verleiding van het 'goddelijk perspectief' groot en ook hier blijkt het een illusie te zijn. Een 'theorie van alles' hebben we niet, en die mogen we ook niet verwachten. Er bestaat namelijk niet zoiets als *alles*. Daarenboven is het slechts een theorie. En dus abstract. En bijgevolg inadequaaf en onvolledig per se.

Laten we deze constellatie nader bekijken. Hoe strikter het determinisme van gebeurtenissen, toestanden en dingen in de wereld, onszelf inclusief, hoe groter onze manipulatiemogelijkheden, en hoe sterker de garantie dat

wij onze doelen zullen bereiken. Een volstrekt stringent determinisme – wat voor de perfecte kennis van de wereld, onszelf inclusief, vereist zou zijn – zou ons, als we de juiste positie konden innemen, de goddelijke dus, de hele wereld naar ons goeddunken manipuleerbaar maken. We zouden ons perfect kunnen oriënteren, we zouden de wereld beheersen. Maar dat doen we niet: want we zijn eigenlijke delen, of liever gezegd, maar kleine deeltjes van die wereld. Ter wille van onze doelen, kunnen we dus wel *hopen* dat de causale ketens die wij zullen ontdekken, strikt deterministisch zijn, zodat we zeker kunnen zijn van de uitkomst van onze manipulaties, van onze ‘arbeid’ aan onze omgeving. Maar we kunnen niet *te weten komen* of de wereld in zijn geheel deterministisch is. Niet *a posteriori*, want de facto kennen we haar niet, nog niet, en zelfs nooit, perfect. En niet *a priori*, want we kunnen niet bewijzen dat ze dat is. Daarvoor immers moet ons denken vrij zijn, zich dus buiten de wereld bevinden: dan pas kunnen we ontdekken dat haar orde deterministisch is. Want als wij in de wereld thuishoren, dan is ons denken even deterministisch als de wereld zelf, als die in zijn geheel dat is, en dan kunnen we niet meer uitmaken of we naar waarheid gedacht hebben of niet. Ons denken is immers gedetermineerd. En het is niet zeker dat wij gedetermineerd zijn om de waarheid te denken. Als er geen goden bestaan, zijn we misschien gedoemd om verkeerd te denken. *Le malin génie* is niet noodzakelijk dood. Kortom, gezien onze positie in de kosmos kunnen we, strikt wetenschappelijk beschouwd, ter wille van ons manipulatief vermogen, alleen *hopen* dat er determinismen zijn in de wereld en in onszelf, dat we die gebeurlijk zullen kunnen *ontdekken*, en dat we ons in de *vereiste positie* zullen bevinden of kunnen brengen, die ons de gewenste resultaten zal opleveren. Dat is dus een heel andere ‘bewegingsmodus’ in het leven dan de dans rond het gouden kalf van het volmaakte inzicht en de perfecte oriëntatie. Het determinisme dat denkbaar en mogelijk is, zo blijkt, sluit ontoegankelijkheid, onvoorzienbaarheid, onbepaaldheid en onwetendheid niet uit. Integendeel. Men zou het samenvattend zo kunnen formuleren: de onderzoeker staat altijd buiten het voorwerp van zijn onderzoek; het ontdekte determinisme maakt het onmogelijk ad hoc de onderzoeker en zijn onderzoek als gedetermineerd te zien. Het kan zijn dat daar een determinisme aan ten grondslag ligt. Maar dat dient dan verder, nadien, onderzocht. En zo verder. Nog anders uitgedrukt: het subject, hoe gedetermineerd het ook mag wezen, zoals het goddelijk standpunt van daarnet, staat altijd *buiten* het onderzochte object. Het ontdekte determinisme van mens en wereld, hoe stringent ook, berust bij bepaling op de putatieve ‘vrijheid’ van het subject van het onderzoek. Weer anders: hoe meer determinismen ons wetenschappelijk onderzoek ontdekt, hoe groter de vrijheidsgraad van de onderzoeker. Hoe meer mens en wereld ons als een gedetermineerd *object* verschijnen, hoe groter de vrijheid wordt waarvan het *subject* van het onderzoek geniet. Hoe groter bijgevolg zijn probleem van oriëntatie. Omdat wij vat op de wereld en onszelf gekregen hebben, hoe meer wij effectief kunnen willen, hoe

groter ons probleem wordt. Hoe meer wij kunnen doen, hoe groter en dieper de vraag: "Wat moeten wij doen?". Het is dus lang niet zeker dat onze wetenschap, in se onze technologie, ons veel meer garanties zal bieden op succes in ons doen en laten, dan onze technieken van weleer, onze intuïtie, onze wijsheid, kortom, ons voormalig en misschien voorbijgestreefd gezond verstand. Integendeel. De problemen worden steeds groter: de mensheid wordt alsmáar ouder, maar ze sterft ook veel langer. Er bestaan talloze voorbeelden van deze venijnige paradox. De medische sector bijvoorbeeld is er een schitterend en meteen verpletterend bewijs van. Men kan aan deze bedenking nog een andere uitdrukking geven. Elk determinisme heeft zijn omgeving die niet beheerst wordt: ze is bij bepaling niet afdoende deterministisch gekend, niet afdoende manipuleerbaar. Hoe omvattender en krachtiger de determinismen, hoe minder greep wij hebben op hun omgeving. Die is immers nog niet bepaald, nog niet gekend, nog niet in haar determinisme (als dat al zou bestaan) gevat, en bijgevolg, en a fortiori, niet manipuleerbaar. Waaruit men kan leren, dat hoe meer wij ingrijpen in de wereld, op grond van wat wij willen, hoe groter en onbeheersbaarder de katastrofe wordt als er effectief iets ernstig misloopt. Kortom, hoe meer wij *kunnen*, en op grond van onze putatief onbegrensde wil, effectief ook kunnen *doen*, om ons het leven gemakkelijk te maken – en wat zouden wij anders willen? – hoe groter het ongeluk, en misschien de verdoemenis, die om de hoek kan komen kijken, als het verkeerd loopt met onze kennis, ons inzicht in de natuur en onze technologie. En of het verkeerd loopt, eventueel grondig verkeerd, *weten* we principieel niet. Want dat hebben we bij bepaling nog niet afdoende gedetermineerd. We kunnen proberen dat te weten te komen, maar ook dat heeft dan weer, op zijn beurt, zijn risico's. De nucleaire sector is hier beslist een paradepaardje. En er zijn er andere.

Die inadequaatheid en onvolledigheid kan ook, fundamentele, uitgedrukt worden door het 'feit' dat alle wetenschappelijke kennis, dat alle theorie abstract is en dat alle feiten in de realiteit, in de geschiedenis de facto concreet zijn. Onze beleving in haar volte is één zaak, onze meningen daarover, door ervaring aangereikt, in gedachten gevat en in taal uitgedrukt – als dat al lukt – zijn wat anders. Ze bezitten slechts een schijn van die realiteit, ze zijn representanten, min of meer onvolmaakte, onvolledige, soms zelfs dubieuze tekens en symbolen van wat ze altijd opnieuw pogen aan te wijzen. Voor de gemakkelijkerheid leggen we een netwerk op de werkelijkheid en voor de gemakkelijkerheid proberen we onszelf wijs te maken dat onze theorieën meteen ook onze werkelijkheid zijn. Maar dat is enkel waar in theorie. In de praktijk, in de geschiedenis die daadwerkelijk is, is al wat is, concreet, uniek in zijn tijd, in zijn plaats en in z'n *zijn*. Uniek en onvervangbaar, hoe vluchtig ook. Kortom, concreet. Die inadequaatheid en de onvolledigheid is dan ook een uitdrukking van deze ontische kloof tussen theorie en werkelijkheid. In theorie is water H^2O , in waarheid is het duizend dingen.

En deze dingen zijn eerst. Het is onze beleving die het hele gebouw schraagt: het bewustzijn van zijn en het zelfbewustzijn van dat zijn en dat bewuste zijn. Onze poging om ons probleem van oriëntatie wetenschappelijk op te lossen heeft geleid tot het zogenoemde 'evolutionair materialisme': de mens heeft een brein dat wetenschappelijk de wereld en zichzelf kon ontdekken en vaststellen dat hij bepaald wordt door zijn brein. Het heelal is de wereld van de fysica: een andere wereld is er niet. Wij zijn ons brein. En met behulp van het *Human Brain Project*, dat nu aan de Europese orde van de dag is, zullen we werkelijk, adequaat en volledig, effectief, onszelf kunnen leren ontdekken zoals we zijn. We maken, technologisch gesproken, een perfecte kopie van ons brein, en we zullen dan *definitief weten* wie we zijn, wat we kunnen en, bij wijze van aanhangsel, wat we dan best doen. Of moeten doen. Plato, zoals we zagen, wist al hoe onzinnig dit idee moest uitdraaien. De perfecte simulatie van ons menszijn lost immers geen enkel probleem op. Want als de representatie, van ons en van ons brein perfect is, simuleert ze even goed Adolf Hitler als Franciscus van Assisi. En dan staan we voor precies hetzelfde probleem als indertijd, als altijd, toen we nog niet zo intelligent waren. En als de simulatie dan toch niet perfect is – wat sowieso te verwachten valt – dan kunnen wij er wellicht ons voordeel mee doen – we zullen heel wat meer te weten komen – maar ze lost onze problemen niet op. Integendeel, met deze methode worden we alsmear problematischer.

Maar de kern van het probleem ligt nog dieper. Namelijk, in het zogenoemde 'zombie-probleem': als ons brein en ons lichaam volstaan om onszelf en ons zicht op de wereld te verklaren, vanwaar dan ons bewustzijn? Waartoe dient het, als bij wijze van spreken de neuronale netwerken van onze grijze massa alles al geregeld hebben? Ons bewustzijn is dan overbodig: onze pijnen en onze vreugdes zijn een luxe die we maar beter konden missen. De mens is in dat opzicht beslist een 'mislukte' soort: wij, met al onze bewustzijnsellende, om van onze schamele vreugden maar te zwijgen, waren er beter niet geweest. Waren we er niet geweest, we zouden immers precies dezelfde zijn gebleven. Een hoogst merkwaardige gedachte.

Wat moeten we daarvan denken? Reeds Schopenhauer gaf ons een aanzet tot de oplossing van dit verbijsterend probleem. Wetenschappelijk geïnteresseerd als hij was, concludeerde ook hij: het bewustzijn *is* beslist in het brein. Alle serieus onderzoek toont dat aan. Maar anderzijds moet men, met evenveel recht, stellen: het brein *is* in het bewustzijn. Zonder bewustzijn immers kan het brein niet ontdekt en beschreven worden, ook als zo ontdekt wordt dat het bewustzijn een aspect, een effect, een uiting van dat brein is. Of, anders gezegd, dat het bewustzijn *eigenlijk* niet bestaat, daar het in de wetenschappelijke beschrijving van mens en wereld als een overbodig, nutteloos en nodeloos surplus verschijnt. Kortom, het bewustzijn ontdekt, dank zij zichzelf, dat het niet *echt* bestaat. Alleen het brein bestaat. Merk op: het is het bewustzijn, niet het brein, dat dit constateert. Het brein is het *object*, het

bewustzijn is het *subject* dat het object, dat het brein ontegenzeggelijk is, wetenschappelijk onderzoekt. De paradox, de hilarische contradictie, ontstaat – weer eens – enkel als men het *object* van onderzoek restloos veralgemeent, en dus het *subject* van het onderzoek wegdenkt, of beter, het in het object begraaft. Net zoals men, omgekeerd, het object in het subject doet verdwijnen door te beweren dat het brein in het bewustzijn is. Anders gezegd, wie de cirkel van het kenproces metafysisch sluit, tracht in feite opnieuw een goddelijk standpunt in te nemen. Men doet dan alsof men de wereld, in dit geval, het brein en zijn bewustzijn, *van buitenuit* kan bekijken. Maar dat vooronderstelt niet alleen het beetje bewustzijn dat wij allemaal hebben, maar het bewustzijn zonder meer. In feite goddelijk bewustzijn. Het ‘evolutionair naturalisme’ of ‘materialisme’ is bijgevolg meteen zoiets als een ‘absoluut idealisme’. En dat hebben we, filosofisch en historisch, al gehad.

Het mag duidelijk zijn dat de wetenschappelijke invalshoek geen oplossing kan geven aan ons probleem van oriëntatie, aan ons cultureel probleem. Hij geeft ons, net zoals onze techniek eertijds, middelen aan – nu enorm krachtige middelen – om onze problemen op te lossen. Maar oplossen doen ze die niet. Vooral niet omdat wij niet anders kunnen dan vaststellen dat, naarmate onze middelen aangroeien, in de zelfde mate of in nog hogere mate ook onze problemen toenemen. Wij worden hoe langer hoe meer object van degelijk onderzoek, maar meteen wordt ons ‘ik’ ook hoe langer hoe groter. Alsof wij biologisch gezien de kikker waren die een koe zou moeten worden om op de hoogte van zijn tijd te blijven. Het is dus echt niet zo zeker – wat men over het algemeen gelooft – dat kennis en zelfkennis alleen maar positieve resultaten hebben. Dat is lang niet altijd het geval. Wij bevinden ons steeds opnieuw *aan gene zijde* van wat wij kennen, en hoe meer wij kunnen, omdat wij kennen, hoe vrijer, hoe normlozer wij zijn, en hoe gevaarlijker wij kunnen worden. Ook voor onszelf. Dat hoeft niet zo te zijn, maar dat kan de uitkomst zijn. Nogmaals dus: oriënteren doet onze ‘wetenschappelijke revolutie’ ons niet. Deze theorie, deze technologie, zoals eertijds onze techniek, is enkel een middel. En dat blijft zo. De rest is filosofie. Maar hoe moeten we die dan begrijpen?

Noodzakelijke literatuur

Herinneren wij ons het uitgangspunt: wij moeten een beschrijving geven van mens en wereld die ons in staat stelt ons te oriënteren in het leven. Het minimum dat we zullen moeten nastreven, zal bijgevolg zijn dat wij sommige opties die wij voor ogen hebben, die ons misschien ook na aan het hart liggen, niet zullen kunnen blijven honoreren. Willekeur moet uitgesloten worden. Want dat is uiteraard geen oriëntatie. Konden wij ons daarmee tevreden stellen, dan was er geen probleem. Maar hoe beperken wij ons, als wij terugdenken aan de willekeur

van onze wil die onze wetenschappelijke nieuwsgierigheid vooruitdrijft en onze technologie doet exploderen?

Laten we even denken aan wat, in de beste zin van het woord, een 'wetenschappelijke' theorie is. Zoals James Clark Maxwell het verwoordde: 'Physical science is that department of knowledge which relates to the regular succession of events'. De geschiedenis, die van de wereld en die van ons, is dat niet: ze is, naast en boven haar 'regelmatige opeenvolging' uit, een uniek verloop waarvan de oorsprong ons ontgaat en het einde ons ontsnapt. Een wetenschappelijke theorie kan dan ook beschouwd worden als een verwoording – in principe mathematisch – van deze 'regelmatige' opeenvolging van gebeurtenissen: ze levert dus een 'ding' op, onveranderlijk door de tijd heen. De 'formule' die de gebeurtenissen in hun onveranderlijkheid vat, kan dan ook gekarakteriseerd worden als een syntactische constructie die semantische precisie insluit en bijgevolg pragmatische effecten heeft. Ze weerspiegelt de 'regelmatige opeenvolging', voor zover die in de stroom van het bestaan voorkomt en ontdekt wordt, en ze heeft pragmatische effecten, ze kan toegepast worden: ze laat toe 'machines' in de werkelijkheid in te bouwen en als zodanig verhoogt ze, op haar specifiek en dus beperkt terrein, eventueel de efficiëntie van ons handelen. Ze is de hamer die de nagel in het hout slaat. Als wij hout en nagels hebben, en de zin van het timmeren inzien. Hoewel wij veel formules hebben, is echter het grootste deel van de stroom van ons bestaan, van de stroom van onze beleving, van onze geboorte tot onze dood, zo niet te beschrijven. In het universum van de 'regelmatige opeenvolging', zijn de dingen in beginsel klaar en duidelijk. Die duidelijkheid, die klaarheid kunnen wij ontdekken. En de dingen, de *objecten*, die ze ons oplevert, kunnen, als het meevalt, gemanipuleerd worden. Dat brengt mee dat wij in onze nieuwsgierigheid er ook veel aandacht voor hebben. Ze zijn immers belangrijk voor ons. Maar toch leveren ze enkel de middelen op die ons begeleiden op de stroom van ons bestaan. Willen we die stroom vorm geven, omdat hij onze hoogste interesse heeft en moet hebben, dan zullen we andere middelen moeten gebruiken. Om een lang verhaal kort te maken: we zullen dan geen theorie meer maken, die haar toepassingen heeft, maar een verhaal vertellen of een beeld maken. Gegeven het *panta rhei* van de werkelijkheid in haar volheid, zullen ze dan syntactisch te maken krijgen met een unieke constructie die semantisch bekeken, metaforisch uitstraalt op de werkelijkheid die in dit verhaal of dat beeld gevat wil zijn. En een constructie die als zodanig geen toepassingen heeft. Ze kan stimulerend werken, veel meer dan een mathematische formule, maar ze heeft geen strikte regels: kunstwerken, want daar hebben we het dus over, inspireren, maar ze laten niet toe 'machines' in de wereld in te bouwen. Ik kan mijn geliefde een auto schenken en haar een gedicht opdragen. Het ene kan ze gebruiken om zich te verplaatsen, het andere kan haar alleen maar ontroeren. Dat is, samengebond, het onderscheid tussen een wetenschappelijke verworvenheid en onze artistieke vluchtigheid. Toch zijn

beide eeuwig: de ene door haar herhaalbaarheid, de andere door haar symbolisch karakter. Deze vluchtigheid, in symbolen gevat, zal nochtans syntactisch complexer en semantisch dieper zijn dan gelijk welk inzicht in wat in de wereld de bestendige en bevestigde abstractie van de herhaling is. Kunst drukt symbolisch die dingen uit waarin wij, in alle eeuwigheid, concreet en uniek zijn. Ze vat in woorden en beelden wat geweest is, voor altijd voorbij zal zijn, en toch bewaard wil blijven. Ze is formeel gesproken een unieke constructie met semantische uitstraling. En haar pragmatiek is cultureel van aard, beschrijvend, bewarend, en eventueel revolutionair. Maar haar inhouden zijn particulier, ze worden vrij gekozen, ze plakken, bij wijze van spreken, aan de bijzonderheid van hun tijd, aan hun ruimte en aan het leven van hun personages vast. Kunst, literatuur in dit geval, is het bijzondere verhaal dat geldt voor velen. Maar ze is niet het verhaal van de wereld.

Wijsbegeerte is dus wat anders. Het is geen wetenschap in de strikte zin van het woord: ze kan dat niet zijn, want de 'regelmatige opeenvolging van de gebeurtenissen' die in wetenschap gevat kan worden, is veel te beperkt. Maar ze kan ook geen literatuur zijn, want ze moet het blijvende verhaal van mens en wereld onder woorden brengen: ze moet het beeld van de wereld zijn, het mens- en wereldbeeld waarin al wat des mensen en van de wereld is, in zijn algemeenheid liefst definitief tot uitdrukking komt. Filosofie, als taal, is dus, of kan alleen maar zijn, een literair genre, maar dan een zeer bijzonder en een hoogst uitzonderlijk. De wijze waarop ze uitgedrukt kan en moet worden, die 'filosofie', zal dan een unieke constructie moeten zijn, want mens en wereld zijn in hun bijzonderheid, maar ook in hun algemeenheid, uniek. In dat opzicht is filosofie beslist een kunst. Semantisch echter zal ze omvattend moeten zijn: ze drukt uit wat mens en wereld in hun algemeenheid altijd zijn geweest en steeds opnieuw zullen zijn. Ze zal dus meteen abstract zijn. En pragmatisch beschouwd kan ze enkel op het 'goede leven' gericht zijn. Had ze wat anders op het oog, dan zou ze leeg en zinloos worden. Voorschriften kan ze nochtans niet geven: daarvoor is ze, zoals de kunst, praktisch gesproken, te vaag. Ze kan het leven, ons leven, niet bepalen. Ze moet zich beperken tot suggesties. Maar gegeven haar universaliteit, zullen die suggesties dwingend moeten zijn.

Het filosofische werk is dus literatuur. Maar 'noodzakelijke' literatuur. Wie in de wereld leeft, moet dat werk lezen. De filosofische tekst moet niet enkel mens en wereld laten zien zoals ze zijn, hij moet ook aantonen dat ze zo gezien moeten worden. Filosofie is literair werk met als thema de totaliteit van het bestaan. En die visie moet het werk ook bewijzen: het perspectief op mens en wereld dat in de tekst wordt uitgedrukt, moet niet enkel gepresenteerd worden, maar ook argumentatief worden onderbouwd. Van de centrale metaforen die ze presenteert en die haar essentie zijn – want semantische precisie zal ze niet hebben: deze berekenbaarheid is haar immers vreemd – zal ze, in haar presentatie zelf, moeten *bewijzen* dat ze inderdaad de metaforen presenteert

waarmee mens en wereld gelezen moeten worden.

Hoe moet een mens dan wijsgeer worden? Net zoals hij of zij kunstenaar wordt: door te leven en het leven te beleven en te pogen het te verwoorden, door zich in de nacht van het bestaan te richten op en te laten inspireren door die lui, die kunstenaars-filosofen, die voorbeeldig genoemd werden. Niet omdat ze gekend en beroemd zijn, maar omdat de kwaliteit van hun onderzoek blijkt uit de dwingende kracht van hun werk. Plato, Plotinus, Hume, Kant, Schopenhauer, Whitehead en de vele anderen. Kortom, wijsbegeerte is 'noodzakelijke literatuur', de literatuur die je niet anders kunt dan lezen. Geen entertainment dus. En als ze zou verdwijnen – en dat is niet onmogelijk – is het uit met de mens. Misschien is er dan nog een 'homo', of een superhomo, maar van *sapiens* kan dan geen sprake meer zijn. Die zal dan vergeten zijn. Voorbij. En dit is niet de uitdrukking van een geloof maar een bewijsbare zekerheid. De wereld, de wereld van de mens, is nu eenmaal zo. Voor ons: een noodzakelijk verhaal, een eeuwige gedachte, en een blijvende bekommernis.

Noot:

1 Voordracht gehouden aan de Universiteit Gent in het kader van de Permanente Vorming op 12 maart 2013.